

DCIDOB 109.

PAKISTAN, A LA RECERCA D'UNA IDENTITAT.

Estructures socials al Pakistan. Impacte sobre la reducció de la pobresa.

Emma Hooper

Estructures socials al Pakistan

Impacte sobre la reducció de la pobresa

Emma Hooper Consultora sobre Pobresa i Desenvolupament Social del Banc Mundial, del Banc Asiàtic de Desenvolupament i del Departament Britànic per al Desenvolupament Internacional; professora adjunta a l'Escola d'Alta Direcció i Administració (EADA)

Malgrat haver aconseguit uns índexs de creixement econòmic importants (una mitjana d'un 7% anual) durant el període 2003-2007, el Pakistan continua havent de fer front a un nombre considerable de reptes a l'hora de tractar amb èxit la reducció de la pobresa. Els nivells actuals de pobresa es consideren polèmics, discutibles i no utilitzen les mateixes variables de mesurament. Les xifres sobre el percentatge de la població que viu dins del radi d'acció de la pobresa van des del 23% (estimacions del Govern del Pakistan l'any 2008) i el 25-26% (del Banc Mundial), fins al 74% (estimacions de les ONG internacionals sobre el nombre de persones que viuen amb menys de dos dòlars al dia). I és molt probable que aquestes xifres hagin empitjorat des de començament del 2008, a causa d'una inflació d'un 25% aproximadament, entre altres factors que afecten els pobres d'una manera desproporcionada.

Aquest article sosté que fins que no es prenguin en consideració les barreres estructurals que s'oposen a la sortida de la pobresa relatives a uns sistemes socials omnipresents i profundament arrelats, a unes institucions formals i informals, el creixement econòmic per si sol –tot i ser necessari– no serà suficient per aconseguir una reducció substancial de la pobresa.

La paradoxa d'un creixement sense desenvolupament

Hi ha una preocupació cada cop més gran pel lent progrés del Pakistan a l'hora de tractar els aspectes de la pobresa no relacionats amb la renda. L'Informe 2007-2008 sobre Desenvolupament Humà del PNUD classifica el Pakistan en el lloc

77 d'un total de 108 països pel que fa a l'índex de pobresa humana¹. Els motius d'aquesta preocupació estan relacionats amb les necessitats del desenvolupament econòmic, però també amb altres qüestions relatives a l'estabilitat social, i amb la consecució d'un progrés més gran en la creació d'unes institucions formals i informals més igualitàries i democràtiques en un país que afronta reptes externs a la seva estabilitat i que, a escala mundial, té una importància estratègica i geopolítica considerable.

Històricament, l'assignació de recursos als sectors socials (sanitat, educació) que contribueixen a la construcció de capital social i, d'una manera més general, a les intervencions per al desenvolupament social han rebut d'una manera continuada una prioritat molt baixa en els successius pressupostos governamentals del Pakistan. Les despeses de defensa, en canvi, juntament amb el paper de l'Exèrcit en l'economia del país, continuen sent molt importants². Aquesta pauta de baixes inversions, juntament amb la persistència de pautes de desigualtat entre diferents localitats, classes, grups socials i, el que és més important, gèneres, té com a conseqüència uns baixos nivells d'èxit pel que fa al desenvolupament social i també a la consecució d'una societat econòmicament més estable i socialment més equitativa.

La desigualtat social, per tant, és un dels motors de l'endarreriment social general, i de la "bretxa social" en els resultats del desenvolupament (com les bretxes que separen els rics dels pobres, en els nivells d'alfabetització, en l'educació i en l'accés a l'assistència sanitària). D'una manera no gens sorprenent, tant al Pakistan com en altres països en desenvolupament, els baixos nivells de capital humà (particularment pel que fa als nivells de qualificació professional i assoliment educatiu), te-

nen una correlació molt gran amb la pobresa —que, al seu torn, és una de les causes determinants més importants de l'escassa base de recursos humans que té el país.

Al Pakistan, la desigualtat entre les àrees rurals i urbanes, i entre províncies i a l'interior de cada província, continua sent considerable i està profundament arrelada. Tanmateix, i de manera sorprenent, també és possible trobar una gran desigualtat entre pobles geogràficament molt propers l'un de l'altre. També hi ha proves de camp que apunten a l'existència de desigualtats pel que fa al desenvolupament social de diferents grups socials i per damunt de la línia divisòria de classe (Mohmand i Gazdar, 2006). Què hi ha al darrere d'aquesta experiència aparentment paradoxal de la desigualtat?

Les intervencions per al desenvolupament com a patronatge

Un dels motius és que una de les característiques de la provisió de serveis públics al llarg del temps al Pakistan ha estat que els serveis anaven adreçats a uns objectius específics (a unes circumscripcions electorals o a uns llocs determinats) a costa d'una provisió universal. Alguns analistes consideren que aquesta concentració pel que fa a l'assignació de recursos ha estat tendenciosa i els ha desviat dels sectors socials, i que això ha tingut un fort impacte en la perpetuació de les relacions de clientelisme. Tot i que no disposem de proves empíriques rigoroses sobre aquest tema, els abundants estudis descriptius actualment disponibles mostren que els polítics pakistanesos han tendit a utilitzar els serveis públics com una forma de *moneda* per comprar suports polítics i per consolidar faccions polítiques —perpetuant d'aquesta manera les relacions clientelars de dependència entre els poderosos i els pobres, i refermant encara més les estructures de poder imperants (Gazdar, 2008).

Exclusió social

Una segona explicació la podem trobar a partir de l'ús d'un important marc estructural per entendre i analitzar les estructures de poder: l'exclusió social. El concepte d'exclusió social deriva del pensament social francès i d'un interès per les relacions entre els membres de la societat i l'Estat-nació. El terme el va popularitzar René Lenoir (1974) en el context d'una explicació sobre com *les exclus* havien estat deixats de banda en el contracte social de la França republicana. No obstant això, el polítòleg Robert Goodin considera que la ciutadania és una lent més útil que la de l'exclusió social a través de la qual es pot mirar els processos de capacitació, accés als recursos i presa de decisions que es donen en la societat (Goodin, 1996)³. Més endavant analitzarem el fenomen de l'exclusió des de la perspectiva de l'empoderament en relació amb tres dominis de canvi en el grau d'accés als actius, els drets i les capacitacions, i combinant els punts de vista de l'exclusió i la ciutadania.

L'exclusió social es fa palesa mitjançant l'exclusió activa i de base identitària de la participació plena de determinats grups en el que ha estat identificat com els tres “àmbits de canvi” més fonamentals: accés als mitjans de subsistència, als actius, als serveis (com l'educació, l'assistència sanitària, l'aigua potable) i a les oportunitats econòmiques; participació en la vida política, accés a la justícia, veu, influència, l'ús d'un *organisme* per tal de negociar millores en les seves vides; i les “regles del joc” per mitjà de les quals els socialment exclosos, i particularment els pobres i els més vulnerables entre ells, no poden influir en les institucions formals i informals que afecten la seva habilitat per millorar o per transformar actius en rendes i altres millores vitals (Bennett, 2003). És especialment en aquest darrer àmbit de canvi on té lloc —o no té lloc— l'exclusió social, com a conseqüència de l'empoderament en els dos primers àmbits.

L'exclusió social, per tant, soscava el manteniment del creixement econòmic incapacitant determinats segments de la població per accedir als seus beneficis, i alhora dificulta els esforços encaminats a la reducció de la pobresa, ja que molts dels pobres crònics provenen de grups socialment exclosos als quals se'ls impedeix sortir de la pobresa de moltes maneres, simplement en virtut de qui són. Utilitzar el concepte d'exclu-

La desigualtat social és un dels motors de l'endarreriment social general i de la “bretxa social” en els resultats del desenvolupament

sió social com a eina analítica ens pot ajudar a explicar per què determinats grups particulars continuen sent pobres, i què cal fer per tractar la seva pobresa, mitjançant l'ús d'una dinàmica activa, més que no pas a partir del procés passiu i anònim d'empobriment i marginació.

L'exclusió social és alhora de naturalesa causal i relacional, i està incrustada en les institucions formals o informals d'una societat. Per tal de tractar-la efectivament, per tant, cal també tractar els desequilibris existents en les estructures de les relacions de poder que imperen en la llar, en la comunitat i dins de les institucions. El procés de tenir sistemàticament en compte els contextos socials, les institucions i les relacions socials com a impulsors de les intervencions per al desenvolupament a favor dels pobres és un component clau a l'hora d'abordar les barreres, tant les relacionades amb els ingressos com les que no ho estan, per tal de sortir de la pobresa i aconseguir un entorn socioeconòmic més estable.

Les bases de l'exclusió social al Pakistan

L'exclusió social està molt arrelada en l'experiència social, econòmica i política del Pakistan. La seva escala i el seu abast es defineixen per la naturalesa elitista de l'Estat, el sector privat i la societat civil. Les institucions jeràrquiques i feudals que caracteritzen l'Estat se juxtaposen inherentment a un sistema més democràtic –tot i les recents eleccions democràtiques del 2008– en el qual hi ha “un camp de joc més ben anivellat per a tothom”, per utilitzar una metàfora provinent del criquet, i en el qual pot tenir lloc una competició (més) justa que comenci a substituir els sistemes de clientelisme.

L'exclusió està, doncs, estretament relacionada amb la manca de poder, i, en el cas del Pakistan, és clarament de tipus identitari. Es basa en les diferències de classe; de *biraderi* (xarxa de parentiu); de casta (que no és el mateix que en el sistema hindú de castes, tot i que comparteixen moltes de les seves característiques); d'origen ètnic; de grup ocupacional hereditari (de baix estatus); d'edat i de posició en el cicle vital; de religió (sobre la base de la pertinença a una minoria religiosa com l'hinduisme o el cristianisme, o també sobre la base de la diversitat respecte del corrent principal en les creences religioses –pel fet de ser un musulmà ahmadi, o en manifestacions de sectarisme sunnita-xiïta); de discapacitat; i de gènere (Hooper i Hamid, 2003).

Conseqüències de l'exclusió social al Pakistan

A més de la manca de poder, entre les conseqüències de ser socialment exclòs s'hi compten el bloqueig d'oportunitats i la manca d'accés. Impedeix, per tant, de moltes maneres, que la gent pugui sortir de la pobresa. En el context pakistanès, això inclou: una limitació de la capacitat de participar en la vida política, l'educació, la feina, l'assistència sanitària i l'accés a la justícia; la incapacitat d'exercir els drets humans i altres drets; la incapacitat de participar en xarxes comunitàries, per raons d'estatus i a causa de la poca disposició de recursos per establir intercanvis socials recíprocs, amb el corresponent impacte negatiu que això té a l'hora de construir capital social; estigma social; l'exclusió de les dones, inclosa la rígida segregació per gèneres basada en la ideologia del *pardah*⁴, i en les rígides definicions del que són les esferes pública i privada; l'exclusió dels immigrants rurals i dels refugiats, de la societat en el sentit més ample i de l'esfera pública, sobre la base del seu origen ètnic i de la seva identitat social⁵; casta, com un concepte socialment construït per a l'exclusió, i *biraderi*, com una font important de clientelisme del poder/manca de poder⁶; i por, violència periòdica i vulnerabilitat, experimentades sobretot pels més pobres, per les minories religioses, les castes inferiors i les dones –sense distinció de classe en el cas de les dones.

L'abast de l'exclusió social

Les estructures de poder tradicionals continuen sent una de les influències més omnipresents al Pakistan, i el seu poder arriba a capes molt profundes, tant en les economies urbanes com en el Govern, i sense respectar fronteres de gènere, classe, casta i riquesa.

De totes maneres, les dimensions i la diversitat del Pakistan suposen que hi hagi diferències molt importants entre comunitats i entre províncies, i també a l'interior de cada comunitat i de cada província, en la forma en què s'hi fa palesa l'exclusió social. Malauradament, greus limitacions en les dades disponibles fan que sigui difícil quantificar el nombre real de persones que pertanyen a les diferents categories d'exclusos socials arreu del país. Aquestes limitacions tenen com a conseqüència que l'anàlisi quantitativa sistemàtica dels grups socialment exclusos s'hagi vist confinada a les persones excloses per raons de gènere. Entre els problemes relacionats amb les dades hi ha manca de dades recollides de manera coherent sobre els diferents grups socialment exclusos; dades sobre els diferents grups socialment exclusos recollides en diferents conjunts de dades, cosa que fa molt difícil les comparacions i l'anàlisi de les tendències; i manca d'anàlisis sistemàtiques segons el tipus de grup socialment exclòs en els informes sobre el desenvolupament.

Pel que fa a l'estimació de l'abast de l'exclusió social, les dades quantitatives disponibles indiquen, a grans trets, que un 4% aproximadament de la població pateix exclusió sobre la base del seu estatus religiós minoritari (és a dir, pel fet de no ser musulmans). Fins a un 40%, aproximadament, pateixen una exclusió per qüestions lingüístiques. Els grups exclusos sobre la base de l'ocupació, o de la manca d'accés a la terra, representen aproximadament el 46% de la població. Els membres de les *biraderis* de baix estatus constitueixen un 16% dels exclusos; i els discapacitats, un 2,5%. Tenint en compte l'encavalcament de categories, es pot concloure que fins a un 40-50% de la població està socialment exclosa. Un altre indicatiu de l'abast de l'exclusió i la marginació sobre la base del (baix) estatus ocupacional és que un 16% de la població el formen parcers, treballadors agrícoles i persones que treballen en els sectors de la mineria, la indústria manufacturera i la construcció.

L'evidència procedent del treball de camp sobre l'exclusió social realitzat el 2006 indica que, en totes les estructures socials observades, un tret comú identificat és que, dins de cada poble i de cada grup (tant dels dominants com dels socialment exclusos), les dones en general estan molt més excloses que els homes del mateix grup (Mohmand i Gazdar, 2006). Pel que fa a serveis com la sanitat i l'educació, el treball de camp mostra que l'accés de les dones a l'assistència sanitària depèn de la disponibilitat d'un membre masculí de la família que vulgui acompanyar-la, i el seu accés a l'educació de qualitat és molt pitjor que el dels homes en gairebé tots els pobles estudiats. Fins i tot l'accés als drets relatius a la sanitat reproductora, com l'atenció obstètrica i ginecològica, es fa habitualment mitjançant la intervenció dels membres masculins de la família, a causa de les normes relatives a l'estatus dependent i desigual de les dones, i a les normes sobre la seva reclusió, que impedeixen o limiten la participació directa de les dones en la vida pública

Mobilitat social i estructures de poder

Les estructures socials existents que regeixen la vida rural del Pakistan produeixen certes privacions que porten a la creació i al manteniment de l'exclusió social que, com hem mostrat, està estretament relacionada amb la desigualtat social. En qualsevol cas, però, al Pakistan, la mobilitat individual o familiar està íntimament relacionada amb la identitat grupal. L'exclusió de base identitària afecta els tres "àmbits de canvi", i especialment els dos primers (l'accés als actius i els recursos; i la *veu* i l'organisme de representació), que estan relacionats amb l'empoderament.

Un aspecte important a l'hora de generar la sensació que es participa en el futur és la possibilitat de la mobilitat social ascendent. Al Pakistan, és la pertinença als grups de parentiu en particular el que actua com a dimensió crítica de la identitat, de l'acció col·lectiva i de la mobilitat social. Com destaquen Mohmand i Gazdar, el fet de disposar de xarxes socials i construir capital social són dos elements fonamentals per a la mobilitat econòmica en un context en què l'individu i el grup estan estretament relacionats. Ni un individu ni una família poden realment moure's sense anar acompanyats d'almenys una part del seu grup de parentiu més ample.

A més, l'anàlisi del treball de camp més recent sobre la dinàmica existent entre casta i pobresa en pobles del Pakistan indica que, allà on hi ha possibilitats d'accés a l'educació i a llocs de treball al Govern, hi ha també una inversió de les jerarquies tradicionals de les castes. Curiosament, la relació entre la pertinença a una casta (baixa) i la identitat no és necessàriament una relació negativa: mentre que per a alguns grups de parentiu pobres (per exemple, a la província del Punjab) l'estratègia principal és mirar de fugir de la seva identitat de casta, per a d'altres (com els membres de la tribu Bheel, de la província del Sindh) aquesta mateixa identitat és un canal d'acció col·lectiva i una font d'empoderament.

Les estructures de poder tradicionals continuen sent una de les influències més omnipresents al Pakistan, i el seu poder arriba a capes molt profundes, tant en les economies urbanes com en el Govern

L'exclusió social basada en el gènere

Les dones pakistaneses continuen estant desproporcionadament afectades per la pobresa, i guanyen, aproximadament, 1.050 dòlars a l'any de mitjana, mentre que els homes pakistanesos en guanyen 3.082. En el cas de les dones, les construccions de gènere agreugen encara més la seva exclusió social. Les jerarquies familiars i les relacions domèstiques fan que les dones que pertanyen als grups socialment exclosos estiguin encara més aïllades de l'accés als actius i a les àrees de presa de decisions. Les pràctiques consuetudinàries, la denegació dels drets de propietat i d'herència (sobre la base dels costums o de la pressió social per privar-les d'aquests drets a favor dels membres masculins de la família –germans o fills), la violència implícita en pràctiques consuetudinàries com la de l'assassinat “per honor” (que sovint i de manera imperdonable és defensada, fins i tot en el Parlament, apel·lant a la *tradició*), l'absència de protecció i de justícia accessible i a l'abast, la manca d'informació de les dones sobre els seus drets legals, econòmics i polítics, i la seva manca de mobilitat: tot això col·lectivament denega a les dones –especialment a les dones pobres– l'accés a l'oportunitat.

reservats a les dones. Pel que fa a la legislació, l'aprovació l'any 2006 de la Llei sobre la Protecció de les Dones va revocar algunes de les injustícies més greus –no totes, però– i de les discriminacions contra les dones que contenen les Ordenances Hudood promulgades l'any 1979 sota la dictadura del general Zia ul-Haq⁷. Malauradament, s'ha avançat molt poc en la implementació del que (en termes relatius) és una legislació i una política bastant progressista, i, en conseqüència, això no s'ha traduït de fet en un benefici real per a les dones.

Si no s'aborden els temes estructurals de gènere, les intervencions exclusivament econòmiques sobre la pobresa són inadequades. Calen mesures no econòmiques addicionals que tractin temes com l'empoderament, la ciutadania i la capacitació, i que elevin l'estatus social de les dones. Entre aquests temes hi ha el canvi legislatiu; mesures i incentius a favor de les dones; una cobertura sanitària millorada; i diverses iniciatives com la provisió d'informació sobre els cicles vitals i altres necessitats que hi estan relacionades; oportunitats educatives; desenvolupament d'habilitats; oportunitats d'ocupació en condicions favorables, particularment en el sector no agrícola rural; protecció social i accés a la justícia.

A més, la implicació de les dones en la presa de decisions, fins i tot respecte de temes que són fonamentals per al seu benestar, com els relatius a la salut reproductiva, està limitada pels costums socials i per les normes de la *pardah*. La participació de les dones que pateixen exclusió social en les activitats públiques i en organismes representatius és encara més difícil d'aconseguir. Cal observar, però, que aquests darrers anys s'han portat a terme una sèrie d'iniciatives importants per tal d'incrementar la representació de les dones en l'àmbit polític en general. El nombre d'escons ocupats per dones a l'Assemblea Nacional va passar d'un 10% el 1990 a un 21,3% el 2005. En el Senat, un 18% dels escons els ocupen dones. A nivells inferiors de l'estructura administrativa, com els *union councils* (subdivisions administratives), els districtes i els *tehsil* (subdivisió de districte), un 33% dels escons estan actualment

Institucions i processos sociopolítics en l'àmbit de poble

A escala local, els processos sociopolítics predominants i les institucions informals tenen un fort impacte en la capacitat dels grups exclosos per accedir als beneficis del desenvolupament a través de les estructures locals en una base d'igualtat amb els altres grups, ja que les relacions clientelars polítiques i socioeconòmiques creen i perpetuen la dependència. El fet de dependre dels rics i poderosos per trobar feina contribueix a la manca d'accés als serveis, a les oportunitats i a la justícia. L'accés desigual a la justícia, al seu torn, agreuja la pobresa material. Els processos i institucions que regeixen l'activitat política en l'àmbit de poble –com la *jirga* (assemblea tribal) de la Província Fronterera del Nord-Oest (NWFP), el *panchayat*

(assemblea del poble) del Punjab, i els *wadero* (terratinents) del Sindh— i que actuen com el principal fòrum per a la resolució de conflictes, són, així, un altre canal mitjançant el qual es manté i es reproduïx la desigualtat social.

L'exclusió de les dones és sistèmica i està totalment relacionada amb les estructures de les relacions socials i de poder en l'àmbit familiar, comunitari i estatal. Per tal que es puguin assolir els objectius a llarg termini de la igualtat de gènere i l'equitat social caldrà, *inter alia*, una justícia accessible basada en una aplicació igualitària de la llei als rics i als pobres, de manera que els drets dels homes i les dones pobres siguin protegits; l'eliminació de les restriccions i limitacions que pateixen les dones per qüestions de gènere mitjançant la revocació de les lleis discriminatòries; i la implementació de les lleis pertinents ja en vigor.

Governança i accés als drets socials

A banda de les estructures socials, els impediments institucionals relacionats amb la governança minven la capacitat dels pobres, les dones i els ciutadans marginats per exigir responsabilitat als governs i als funcionaris governamentals en el seu paper de detentors d'obligacions (de l'Estat). Això, al seu torn, estableix efectivament una mena d'*incentius* per tal que el Govern i els seus funcionaris es mostrin indiferents als pobres, les dones i els grups socialment exclosos i marginats. Per tal que siguin viables, cal que els esforços encaminats a reduir la pobresa analitzin i superin els impediments relacionats amb la governança, com les limitacions que tenen els pobres, les dones i els grups marginats per exigir responsabilitats a l'Estat i als funcionaris estatals; i també els impediments que hi ha respecte de la responsabilitat a favor dels pobres en els àmbits electoral i de prestació de serveis.

Acomodar la diversitat en un marc comú d'interès mutu: una proposta amb què tothom hi surt guanyant

Una agenda transformadora a favor dels pobres cal que tingui en compte els factors subjacents que sostenen les estructures socioeconòmiques i polítiques. També cal que es proposi l'objectiu de la redistribució i la creació d'actius (terra, accés a l'ocupació —particularment en el sector públic no agrícola), com a motors fonamentals d'una reducció inclusiva de la pobresa. La supressió de restriccions institucionals i la millora d'incentius per incrementar l'accés dels individus i dels grups als actius i a les oportunitats de desenvolupament poden tenir un impacte positiu, tant en el manteniment del creixement econòmic com en la millora de la capacitat dels diversos grups socials per viure junts en una harmonia cooperativa i productiva. També permet l'acomodació de les diferències en un marc d'interès comú en benefici de tots.

El procés de prestar una atenció sistemàtica a contextos socials, institucions i relacions socials com a motors de les intervencions per al desenvolupament a favor dels pobres és, així, un component fonamental del tractament de les barreres que s'oposen a la sortida de la pobresa, tant les relacionades amb la renda com les que en són independents. Això, al seu torn, permetrà construir una base econòmica més sòlida i crear una prosperitat més generalitzada, amb una proporció més gran de ciutadans que tinguin un paper actiu en el seu entorn contextual. Tot i que l'evidència empírica directa de què disposem respecte de la relació existent entre conflicte, radicalització i nivell de vida encara és escassa, una conclusió general a què ha arribat la comunitat que treballa en temes de desenvolupament a l'Àsia Meridional és que el fet de capacitar els pobres i els vulnerables per tal que puguin accedir a plataformes per reivindicar els seus drets socials, juntament amb el fet de facilitar una resposta més coherent per part de l'Estat, són dues eines fonamentals a l'hora de combatre la radicalització entre els desafectes i els mancats de poder, que senten que no tenen cap participació en el futur de la seva societat i, per damunt de tot, cap esperança en les seves vides. ●

Notes

1. http://hdrstats.undp.org/countries/country_fact_sheets/cty_fs_PAK.html
2. Per a una discussió del paper de l'Exèrcit en l'economia del Pakistan, vegeu Siddiqi, 2007.
3. El concepte de ciutadania es basa en el paper de l'Estat com a posseïdor del deure i el del ciutadà com a posseïdor de drets. És la fundació conceptual per a una anàlisi basada en els drets d'accés, recursos i presa de decisions.
4. Nota de l'ed.: Pràctica per evitar que les dones no siguin vistes pels homes, mitjançant la segregació física de sexes i/o l'ocultació del seu cos amb roba per amagar la seva forma.
5. Si bé en el passat el Pakistan va rebre i acollir refugiats afganesos (i abans, biharis) a escala local, les avaluacions sobre participació en la pobresa que es van fer l'any 2002 al Pakistan i que van ser publicades pel Govern pakistanès (2003) indiquen la presència d'una discriminació social i institucional (policial) en contra dels refugiats estrangers.
6. Les castes ocupacionals tradicionals són les més pobres i les que més pateixen l'exclusió, especialment a les àrees rurals. A més, el fet de ser una dona o un infant i pertànyer a una casta inferior predisposa automàticament una persona a la vulnerabilitat (Govern del Pakistan, 2003).
7. Nota de l'ed.: Muhammad Zia ul-Haq va ser president del Pakistan entre el 1978 i el 1988.

Referències bibliogràfiques

- BENNETT**, Lynn. "Empowerment & Social Inclusion: A Social Development Perspective on the Cultural & Institutional Foundations of Poverty Reduction". Març de 2003. Banc Mundial.
- GAZDAR**, Haris. *Caste, Class or Race: Veils Over Social Oppression*. Social Science Research Council (SSRC), gener de 2008.
- GOODIN**, Robert E. *Inclusion & Exclusion*. Archives Européennes de Sociologie 1996. Vol.37 No. 2.
- GOVERN DEL PAKISTAN**. *Participatory Poverty Assessments* (Punjab, Sindh, NWFP, Baluchistan, Federally-Administered Tribal Areas, Northern Areas, Azad Jammu & Kashmir), 2003.
- HOOPER**, Emma i **HAMID**, A. Imran. *Scoping Study of Social Exclusion in Pakistan*, per a UK DFID Pakistan. Octubre de 2003.
- MOHMAND**, Shandana i **GAZDAR**, Haris. "Social Structures in Rural Pakistan". *Paper for Asian Development Bank*. Islamabad, gener de 2006.
- SIDDIQA**, Ayesha. *Military Inc: Inside Pakistan's Political Economy*. Pluto Press, abril de 2007.